

‘Mag het iets meer zijn ... of iets minder?’

JOHN VANACKER*

MARIA BOUVERNE-DE BIE**

Samenhang tussen strafrecht, criminologie en forensisch welzijnswerk

ABSTRACT

De centrale invalshoek in deze bijdrage is de relatie tussen strafrecht, criminologie en forensisch welzijnswerk. Aan de hand van verschillende thema's pogen de auteurs 30 jaar geschiedenis weer te geven. Ze doen dit vanuit twee op het eerste gezicht verschillende benaderingen: vanuit de praktijk en vanuit academische hoek. Deze werkwijze polariseert echter niet, maar biedt de mogelijkheid om aan de hand van praktijkervaringen gedurende drie decennia en de wetenschappelijke kadering hiervan, na te gaan welke de hoofdlijnen zijn in de discussie. Hiermee wordt ook de vraag opgeroepen of Panopticon erin geslaagd is de rol te vervullen die ze vooropstelde: een forum bieden om bij te dragen tot een fundamentele hervorming van de maatschappelijke aanpak van sociale problemen. In het besluit wordt aangetoond dat niet zozeer de finaliteit dient gewijzigd te worden, dan wel de manier en de methodologie waarin één en ander aangepakt wordt. Het moet niet iets meer zijn, maar het mag wel anders indien aangegeven.

Kernwoorden: Strafrecht – criminologie - forensisch welzijnswerk – strafuitvoering - Panopticon

INLEIDING

‘Er bestaat in ons land geen enkel communicatiekanaal waarlangs, op systematische en aangehouden wijze, informatie en ideeën kunnen doorstromen van het ene strafrechtelijke actievelde naar alle andere, en waarlangs participanten aan de strafrechtsbedeling informatie, gedachten en ideeën kunnen uitwisselen met anderen. ... Het ontbreken van geschikte communicatie- en overlegstructuren – zelfs binnen de diverse groepen die professioneel in en aan de rand van de strafrechtsbedeling werkzaam zijn – heeft tot gevolg dat veel informatie en ervaringen verloren gaan en niet gevaloriseerd worden op diverse niveaus waarop de facto beleid wordt gevoerd. Een ander, niet minder belangrijk gevolg hiervan is, dat bepaalde probleemdefinities op andere gaan domineren, zonder dat dit hoe dan ook ter discussie wordt gesteld. Een dergelijke discussie is nochtans van beslissend belang voor een fundamentele hervorming van de strafrechtsbedeling, het forensisch welzijnswerk en de justitiële jeugdbescherming die sinds kort in het vooruitzicht werd gesteld.

Er kan van een fundamentele hervorming slechts sprake zijn, op voorwaarde dat het tot dusver ongebruikte en gemarginaliseerde potentieel van denkbeelden, informatie en ervaringen betreffende de strafrechtsbedeling in al haar aspecten aan bod gebracht en gevaloriseerd wordt.

* Administrateur-generaal Openbaar Psychiatrisch Zorgcentrum Rekem

** Hoofddocent sociale agogiek, Universiteit Gent

Daartoe moet een eigen, panoptisch forum geschapen worden’.

Aldus de redactie van Panopticon in het editoriaal van jaargang 1, nummer 1, januari/februari 1980.

Drie decennia na de start van dit ‘panoptisch avontuur’ (Panopticon, 1980:4) stellen wij de vraag hoe strafrecht, criminologie en forensisch welzijnswerk zich in de actuele ontwikkelingen tot elkaar verhouden, of er samenhang is in de uitgangspunten, en of deze uitgangspunten aansluiten bij het streven naar de fundamentele hervorming waartoe Panopticon een bijdrage wou leveren. Deze bijdrage geeft geen representatief beeld van het strafrecht, de criminologie en het forensisch welzijnswerk gedurende de laatste dertig jaar. In aansluiting met de filosofie van Panopticon, selecteerden de auteurs, vanuit hun specifieke betrokkenheid op het debat, een aantal thema’s, waarover voldoende synergie tussen hen beiden bestaat. De rol van de vakbonden bijvoorbeeld komt niet aan bod.

John Vanacker startte zijn studies criminologie op het ogenblik dat het eerste nummer van Panopticon verscheen. Via een carrière in het gevangeniswezen, van gevangenis-directeur tot directeur-generaal gevangeniswezen en justitiehuisen, van assessor strafuitvoeringsrechtbank tot administrateur-generaal van een instelling die ressorteert onder de Vlaamse Gemeenschap, kent hij de wereld van de strafuitvoering, vooral penitentiair. Belendende percelen als samenwerking met de Vlaamse Gemeenschap in het kader van de hulp- en dienstverlening aan gedetineerden, alternatieve straffen, interne en externe rechtspositie van gedetineerden komen aan bod. Op dit ogenblik ligt zijn aandacht vooral bij de problematiek van de internering en het forensisch project in drie psychiatrische instellingen. Maria De Bie maakte vanaf de eerste jaargang van Panopticon deel uit van de redactie, als onderzoekster verbonden aan de vakgroep sociale agogiek van de Universiteit Gent. Haar onderzoek betreft thema’s met betrekking tot de jeugdbescherming, de jeugdzorg en het jeugdwerk, evenals de maatschappelijke dienstverlening, waaronder niet in het minst het forensisch welzijnswerk. Vanuit haar onderzoek, maar ook als voorzitter van de Vlaamse Federatie voor Forensisch welzijnswerk (van 1991 tot 1999) nam ze deel aan het hulp- en rechtdebat, en aan de discussie over de verhouding tussen welzijnswerk en strafrechtsbedeling. Vanuit de reflectie op praktijk, beleid en onderzoek beoogt aldus ook deze bijdrage de discussie over de spanning tussen justitiële interventie en welzijnswerk (Panopticon, 1980:2) te stimuleren. De insteken per thema zijn afkomstig van J. Vanacker. De commentaar op de inleidingen wordt geleverd door M. Bouverne-De Bie. Beide auteurs zijn verantwoordelijk voor de gehele tekst.

1. EENTJE MEER OF MINDER ...

‘1980. De nieuwe gevangenis van Lantin was open. Het aantal gedetineerden op dagbasis schommelde tussen 6.000 en 6.500. In Nederland was dat een tweeduidzende personen lager. Hier en daar werd in België gesleuteld aan procedures om de lange procedure voorwaardelijke invrijheidstelling voor korte straffen te vermijden en een alternatief te geven. Het heette dat de gevangenis het ultimatum remedium moest zijn, dat de korte gevangenisstraf schadelijk was, dat het gevangenisverblijf gericht diende te zijn op resocialisering. De effecten van de zeventiger jaren speelden nog duidelijk na. Gaandeweg werd het overbevolkingsprobleem nijpender en werden meer oplossingen gezocht aan de voordeur en aan de achterdeur. Het heeft er toe geleid dat een aantal categorieën niet meer of veel minder in de gevangenis

terecht komen: niet-betalers van boetes, illegalen omwille van hun administratief statuut, landlopers, ... Cijfers kunnen bedriegen: waar het aantal gedetineerden op dagbasis nu rond de 10.000 schommelt (in Nederland meer dan de helft meer), zijn een aantal “kandidaat-gedetineerden” niet genoteerd: heenzendingen in afwachting van elektronisch toezicht, korte straffen die niet uitgevoerd worden maar wel in uitvoering komen op het ogenblik dat een langere straf tikt, ... De overheid heeft geprobeerd getallen te verkleinen om de gevangenisdruk te verminderen. Op dit ogenblik is nauwelijks geweten hoe groot de behoefte aan plaatsen exact is¹. Hoeveel uitvoeringen er nog in de pijlpijn zetten. Maar vooral welk beleid men wenst te voeren. Er bestaan plannen voor de bouw van twee nieuwe inrichtingen voor geïnterneerden, maar tot op vandaag is het niet duidelijk wie deze inrichtingen zal aansturen, wie het eigenaarschap zal dragen. Ook over andere nieuwbouw wordt gesproken. Er zijn plannen voor de bouw van zeven nieuwe gevangenissen, maar in welke mate het gaat over supplementaire nieuw- dan wel om vervangingsbouw is niet duidelijk. Indien het gevangeniswezen een beursgenoteerd bedrijf zou zijn, zouden de aandelen vaak fors stijgen omwille van de vraag naar plaatsen. De dippen in de koers zouden mogelijk veroorzaakt kunnen worden omwille van de onduidelijkheid welke richting men nu juist wil uitgaan; o.a. problemen in de uitvoering van het elektronisch toezicht tonen dat aan. Of omwille van de incidenten. Niet alleen werden de laatste decennia gekenmerkt door een chronisch overbevolkingsprobleem of plaatstekort (al naar gelang de invalshoek) in de gevangenissen, ook de zogenaamde alternatieven krijgen te maken met overbelasting. Waar zij aanvankelijk echte alternatieven voor de gevangenisstraf probeerden te zijn, kan nu vastgesteld worden dat zij zich naast de gevangenisstraf geschurkt hebben. En met dezelfde bottleneck te kampen hebben. Een en ander leidt tot een merkwaardige mix: gevangenisstraffen kunnen niet meer uitgevoerd worden, het aantal veroordelingen met alternatieve straffen neemt toe waardoor ook hun uitvoering in het gedrang komt, het gevoel van straffeloosheid stijgt.’

De vaststelling van een toenemende instroom voor de strafuitvoering vindt eveneens een parallel in de vaststelling van een toenemende instroom in diverse settings van het welzijnswerk. Het streven tot beheersing van deze instroom leidde in het welzijnswerk tot de problematiek van de wachtlijsten. Beleidsmatig vindt dit een vertaling in de vraag tot meer investering in mensen en middelen; deze vraag is ook een dragende factor in de organisatie van zowel de strafuitvoering als het welzijnswerk, zowel op het vlak van voorzieningen als, via vakbondsacties, op het vlak van het personeel werkzaam in deze voorzieningen. Deze parallel tussen strafuitvoering en welzijnswerk is niet ongewoon: strafrecht en hulpverlening worden beide vaak overwegend instrumenteel ingezet (Raes, 1996; Eliaerts, 1997) als maatschappelijk antwoord op probleemsituaties, en vanuit een abstracte benadering, d.w.z. met slechts weinig concreet inzicht in de diversiteit van levensgeschiedenissen waarop ingegrepen wordt. De delictpleger en/of de cliënt wordt in deze benadering niet aangesproken als subject, doch als een ‘agogisch project’ (Raes, 1999) dat functioneel is in de bevestiging van een aangenomen consensus over waarden en normen. Oogmerken tot realisatie van een zo ‘effectief en efficiënt’ mogelijke benadering van sociale problemen worden in deze benadering geconcretiseerd in termen van beheersing en van preventie: interventies moeten ertoe leiden actuele sociale problemen hanteerbaar te houden en toekomstige problemen te

1 Cfr. de VRT-uitzending Panorama “Prison Complet” van Dirk LEESTMANS op Eén op 22 februari 2009.

voorkomen, door mensen te leren hun gedrag te veranderen, en adequater te leren omgaan met hun situatie. Een effect hiervan is dat slingerbewegingen ontstaan, zowel binnen de strafrechtsbedeling en het welzijnswerk, als tussen strafrechtsbedeling en het welzijnswerk. Binnen de strafrechtsbedeling is er een dialectiek vast te stellen tussen strafrechtstheorieën die aanleunen bij het gedachtegoed van het klassieke strafrecht en deze die aanleunen bij het sociaal verweer. Tussen 1980 en vandaag is de invloed van klassieke strafrechtstheorieën, die veeleer aanknopen bij het misdrijf dan bij de persoon van de dader, toegenomen (Eliaerts, 1984; Hebberecht, 1990; Vanderbeken, Flaveau & Bouverne-De Bie, 2001). Dit betekent dat de strafuitvoering in principe verder kwam te staan van het welzijnswerk. Binnen het welzijnswerk is er in dezelfde periode een beweging vast te stellen naar grotere nadruk op klinische benaderingen, die veeleer aansluiten bij kenmerken van het gedrag van personen, dan bij de vraag naar de betekenis van dit gedrag, gegeven de concrete context waarin mensen leven, en de sociale verhoudingen waarbinnen concrete interacties plaatsvinden (Parton, 1999; Vandenbroeck, 2004; Roose, 2006). Deze parallelle bewegingen leiden tot een toenemende inzet van zowel het strafrecht (via de criminalisering van sociale problemen) als van het welzijnswerk (via het streven naar preventie van sociale problemen). De grondslag van deze toenemende inzet – met name de sociale probleemdefiniëring zelf – is te vinden in ruimere maatschappelijke ontwikkelingen, met name de druk op de ‘klassieke’ verzorgingsstaat en de heroriëntering naar een ‘actieve welvaartsstaat’ (Vranken, Geldof & Van Menxel, 1997). De ‘klassieke verzorgingsstaat’ verwijst naar een sociaal politiek concept waarin herverdeling een centrale plaats heeft: het gaat om interventies van de overheid met het doel de ongelijkheden te compenseren en/of te corrigeren die ingevolge ongelijke marktposities ontstaan in de mogelijkheden om een menswaardig bestaan te leiden (Deleek, 2001). De ‘actieve welvaartsstaat’ benadrukt de economische basis van de samenleving, evenals de vereiste van niet alleen een actieve overheid, maar ook actieve burgers. (Arbeids)participatie en verantwoord burgerschap zijn centrale concepten in de actieve welvaartsstaat en hierbij aansluitend is er de nood aan een pro-actief beleid. Kern van dit pro-actief beleid is de focus op de verantwoordelijkheid van burgers voor hun eigen en andermans welzijn. In het welzijnswerk komt dit tot uiting in een toenemende aandacht voor de preventie van (jeugd)criminaliteit, via vormen van (lokaal) jeugdwerk en jeugdzorg, en niet in het minst ook via ‘opvoedingsondersteuning’ (Demey et al, 2008). Waar deze preventieve inzet ‘faalt’ is curatie aangewezen, tot en met de inzet van het strafrecht waar nodig en wenselijk. Het strafrecht als ‘ultimum remedium’ is in deze ontwikkeling niet enkel een sluitstuk van het sociaal beleid, maar – als ultieme bewaker van de maatschappelijke consensus, of m.a.w. als ultieme probleemdefinieerder - tegelijk een hoeksteen van het sociaal beleid. De geschetste ontwikkelingen treffen niet enkel de discussie over de relatie tussen strafuitvoering en welzijnswerk; ze hebben ook een belangrijke impact op de interne ontwikkelingen van de strafuitvoering en het welzijnswerk als maatschappelijke instituties. Zo bijvoorbeeld is zowel de strafuitvoering als het welzijnswerk de uitwerking van de rechtspositie van de mensen in wiens situatie is tussengekomen een belangrijk aandachtspunt, doch geeft de discussie aan dat de realisatie van een formele rechtspositie, niet alleen onvoldoende is om te garanderen dat betrokkenen effectief tot hun recht komen (Roose, 2006; Roose & Bouverne-De Bie, 2007; Pupavac, 2001); versmalling van het debat tot deze formele rechtspositie kan ook contraproductieve effecten ressembleren (Moreau, Ravier & Dulière, 1998). Een ander voorbeeld is de professionaliseringsdiscussie. In een aantal settings van het welzijnswerk wordt, onder druk van projecten gefocust op de (her)inschakeling van laaggeschoolden, een deprofessionaliseringsten-

dens vastgesteld (Peeters, 2008). In de strafuitvoering lijkt de organisatie van personeel rond actuele eisen de ontwikkeling van een meer professionele strafuitvoering eerder tegen te werken dan te promoten, en is het niet evident om binnen het in de gevangnissen vigerende sociale klimaat een gemeenschappelijke visie op de strafuitvoering te ontwikkelen.

2. DE ZWAKZINNIGHEID VAN DE OPVANG VAN DE GEESTELIJK ZIEKE

'In het interneringsdossier is doorheen de jaren onmiskenbaar een positieve evolutie gekomen. Alleen tikt de klok verder en blijft de situatie voor geïnterneerden in de gevangenis vaak schrijnend. Het forensisch project waar de psychiatrische inrichtingen van Bierbeek, Zelzate en Rekem aan meewerken heeft zijn meerwaarde. Bevoegdheden liggen echter verspreid over drie instanties, wat de uitwerking in de praktijk niet steeds gemakkelijk maakt: justitie en volksgezondheid op het federale niveau en de Vlaamse Gemeenschap. Verschillende instanties wensen zich uitdrukkelijk te profileren op dit domein en engagementen aan te gaan. Het projectstatuut maakt planning moeilijk. Het OPZC Rekem bijvoorbeeld wil een forensische campus uitbouwen. Maar hiervoor moet de werking kunnen verankerd worden. Netwerking wordt algemeen als een belangrijk gegeven in de psychiatrische zorg erkend. Maar de patiënt kan niet probleemloos zijn weg vinden in die netwerking: een verblijf in een ziekenhuis is voor hem goedkoper dan residentie in een psychiatrisch verzorgingstehuis. Er is nood aan een (nieuw) masterplan, niet alleen voor de bouw van nieuwe instellingen voor hoge veiligheid, maar voor de opvang van forensisch psychiatrisch cliënteel algemeen binnen het volledige zorgcircuit. Dit vraagt een beduidende investering. Te vaak wordt een en ander gekoppeld aan de afbouw van reguliere ziekenhuisbedden. Dit kan echter hoogstens een gevolg en geen doelstelling zijn. Onderzoek en de uitbouw van een kenniscentrum is dringend aangewezen.²

De zorg voor geïnterneerden is een tekenend voorbeeld van hoe de verkaveling van bevoegdheden én de hiermee gepaard gaande profilering op een 'eigen' bevoegdheidsdomein daadwerkelijk engagement naar zeer precare situaties doorkruist. De 'oplossing' voor deze verkaveling wordt vooralsnog overwegend gezocht in organisatorische ingrepen, zoals een samenwerkingsakkoord en/of een netwerkconstructie. Een gevolg hiervan is dat de discussie ingesloten wordt in vragen naar prioriteiten binnen de zorg, en naar wie, binnen deze prioriteiten, de meest deskundige zorg kan verzekeren. Deze vragen weerspiegelen de tot op vandaag overwegend aanbodsgestuurde ontwikkeling van de zorg. (Lipsky, 1980; Notredame, 1995; Baert, 1998; Piessens, 2008) Een belangrijk aandachtspunt evenwel is de vraag naar de sociaal politieke sturing van het debat, met name hoe omgegaan kan worden met het spanningsveld tussen een justitiële veiligheidsbenadering, een medische zorgbenadering en een op (vrijwilligheid) gebaseerde welzijnsbenadering. (Goethals, 2002) Het omgaan met dit spanningsveld vergt een benadering uitgaande van de diversiteit binnen de populatie geïnterneerden, en van de vraag welke opties genomen moeten worden inzake verblijfsregime en hierbij aansluitende opvang. Leidende beginselen hierbij zijn rechtsgelijkheid (eenieder moet het gepaste aanbod kunnen krijgen) en rechtvaardigheid (de maatschappelijke norm als verbindend element tussen individu en samenleving). Een effectief interneringsbeleid

2 Het OPZC Rekem start binnenkort met een kenniscentrum voor forensische psychiatrische zorg.

berust in deze gedachtegang op een kwalitatief goed uitgebouwde organisatie, op de deskundigheid van de professionals en instrumenten die hierbinnen ingezet worden, en op een uitgewerkt geheel van regels en deontologische codes, die de marges aangeven waarbinnen professioneel gehandeld moet worden (De Droogh & Maesele, 2008: 76). Hiermee moet ook het besef aanwezig zijn dat het spanningsveld tussen een veiligheidsbenadering, een gezondheidszorgbenadering en een welzijnsbenadering niet gevormd wordt in een neutrale of machtsvrije ruimte. Een adequaat beleid is in dit licht niet te herleiden tot een deontologisch omkaderde, technische deskundigheid (hoe belangrijk deze op zich ook is); het is te zien als de vestiging van praktijken waarin sociale probleemdefinities erkend en gedefinieerd of bevestigd worden, en ten aanzien waarvan de vraag gesteld moet worden of deze probleemdefinities beantwoorden aan een besef van menselijke waardigheid. Opvallend is dat er, ook vandaag, weinig zicht is op welke concrete toetsbare meerwaarde al dan niet gerealiseerd wordt, gemeten aan ook de ervaring van cliënten én aan concrete veranderingen in hun situatie. Zo bijvoorbeeld is er weinig zicht op het sociaal cultureel profiel van geïnterneerden (Vandenbroucke, 1997), maar dit geldt evenzeer voor de ruimere groep gedetineerden (Bouverne-De Bie, 1997) en voor de mensen die beroep doen op de gezondheidszorg en het welzijnswerk en/of in wiens situatie gezondheidzorg- en welzijnsinterventies ingezet worden. Het beperkt beschikbare onderzoek hierover laat zien dat strafrechtelijke interventies een startpunt kunnen zijn van verdergaande maatschappelijke marginalisering en verpaupering (Marchetti, 1996; Maes et al., 2002). Ook wat de gezondheidszorg en het welzijnswerk betreft, is de vaststelling dat concrete interventies kunnen bijdragen tot een betere realisatie van ontplooiingsmogelijkheden, doch dat dit niet per definitie zo is; ze kunnen bijdragen tot een ervaring van verbijzondering en marginalisering (Koning Boudewijnstichting, 1994).

3. DE JEUGDIGE BEZONNENHEID ?

‘De communautarisering van de opvang van de minderjarigen die een als misdrijf geschreven feit gepleegd hebben, heeft rare bokkensprongen tot gevolg (gehad). Het beperkt aantal plaatsen in de Vlaamse instellingen leidde tot de oprichting van Everberg, binnen een niet evidente structuur: federaal als verantwoordelijke voor de veiligheid, infrastructuur en materiële zorg; de drie gemeenschappen voor de inhoudelijke opvolging. Een belangrijk accent werd gelegd op veiligheid: de beelden van de instelling Everberg zijn genoegzaam bekend. Het verblijf in het centrum is bedoeld als beperkt in de tijd. Na een tweetal maanden moet een andere opvang gevonden worden in het “reguliere” circuit. Als sommigen de veiligheidsinfrastructuur draconisch noemen, dan is ze hoe dan ook zeer tijdelijk vanuit het oogpunt van de minderjarige. De vraag is welke nu eigenlijk de finaliteit was. Ondertussen is er sprake van opsplitsing tussen noord en zuid en wordt voor Vlaanderen de oude, gesloten gevangenis van Tongeren, die nu dienst deed als museum, terug voorbereid om te fungeren als “jeugdgevangenis”.

Het actuele centrum Everberg leert ook de problemen die zich stellen bij samenwerking tussen federaal en de gemeenschappen, en tussen de gemeenschappen onderling. De verschillende visies tussen noord en zuid komen onvermijdelijk vaak scherp tot uiting. Werd initieel nog gedacht aan een dergelijke aansturingsconstructie (met varianten) voor de nieuwe inrichtingen hoge veiligheid voor geïnterneerden, dan lijkt het model nu achterhaald.’

De keuze, sinds de kinderbeschermingswet van 1912, voor de heropvoeding (en niet de bestraffing) van jonge delinquenten sluit een romantische opvatting in over de opvoeding; in deze opvatting moet opvoeding zowel negatief als positief zijn. De negatieve opvoeding houdt in dat de opvoeder kinderen 'zichzelf' moet laten zijn door hen te beschermen tegen de 'verderfelijke' invloeden van de buitenwereld. De positieve opvoeding betekent dat de opvoeder moet ingrijpen in de vrijheid van het kind, omdat het kind, dat aanvankelijk teruggetrokken werd uit de wereld, er na verloop van tijd in moet terugkeren (Vanobbergen, 2003). Deze opvatting over de opvoeding berust op een specifiek kindbeeld, met name het beeld van het principieel schuldontbekwame kind met als tegenpool het beeld van het 'perverse' kind, d.w.z. het kind dat via beschavende opvoeding moet ingeleid worden in de rationele en morele samenleving (Vandenbroeck, 2003). Het op deze gedachte gebaseerde 'beschermingsmodel' stelt dat de finaliteit van de jeugdbescherming opvoedend en hulpverlenend is, maar houdt ook de mogelijkheid in tot 'uithandengeving' wanneer blijkt dat deze opvoeding en hulpverlening niet adequaat zijn. Wordt aan opvoeding en hulpverlening aldus een sleutelrol toegekend in de benadering van jeugddelinquentie, tegelijk werd en wordt deze sleutelrol gedragen door een ideologie die de opvoeding (en de opvoeder) - en niet de opvoeding - centraal stelt. De basisgedachte is dat, mits de juiste inzet van een goed uitgebouwd hulpaanbod, sociale problemen adequaat aangepakt kunnen worden (Depaepe, 1998). Deze basisgedachte is uitgesproken terug te vinden in de ontwikkeling van de jeugdbescherming. Met de kinderbeschermingswet van 15 mei 1912 werden interventies op de ouderlijke opvoeding, ter bescherming van kinderen, en de benadering van jeugddelinquentie in eenzelfde wetgevend kader samengebracht. De bescherming van kinderen was een bevoegdheid van de rechtbank van eerste aanleg, voor de jeugddelinquentie was voortaan de kinderrechter bevoegd. Deze benadering werd geradicaliseerd in de jeugdbeschermingswet van 8 april 1965: beide opdrachten (bescherming van kinderen en aanpak jeugddelinquentie) werden toevertrouwd aan de jeugdrechter. Tevens werd 'opvoedingsondersteuning' naar voor geschoven als een maatregel bij uitstek. Met de communautarisering werden de bescherming van kinderen in 'problematische opvoedingssituaties' en de aanpak van de jeugddelinquentie organisatorisch gescheiden; tegelijk blijft de nadruk liggen op de hulpverlenende finaliteit van de jeugdbescherming. Wat deze hulpverlenende finaliteit inhoudt, welke mogelijke verschillen in opvatting zijn over de hulpverlening en op welke voorafgaande aannames deze opvattingen gebaseerd zijn, hoe deze aannames zich verhouden tot de feitelijke diversiteit in opvoedingssituaties ... zijn vragen die vooralsnog weinig aandacht kregen in het debat. Onderzoek (Hemrica, 2004) wijst op de context-, discours-, en perspectiefafhankelijkheid van kindbeelden, d.w.z. binnen eenzelfde historische en maatschappelijke context kunnen ze sterk verschillen naargelang het domein waarover het gaat (context), naargelang binnen dit domein geldende opvattingen (discours) en naargelang het perspectief van waaruit vertrokken wordt (zo een juridisch perspectief dan wel een hulpverleningsperspectief bijvoorbeeld). De hulpverlenende finaliteit van de jeugdbescherming verwijst aldus naar een abstract begrip, van waaruit de jeugdbescherming en bijzondere jeugdbijstand organisatorisch geordend wordt; in de feitelijke praktijk gaat het om vaak zeer verschillende realiteiten, waarin een veelheid van denkbelden, informaties en ervaringen leiden tot vaak tegenstrijdige probleemdefinities betreffende wenselijke oriëntaties voor de jeugdbescherming en bijzondere jeugdbijstand.

4. DE UITHANDENGEVING VAN DE STRAFUITVOERING

‘De politiek heeft in justitiële dossiers meermaals in het oog van de storm gestaan de laatste drie decennia. De uitbouw van de externe rechtspositie is onder meer een antwoord om de politiek te ontlasten van gecontesteerde beslissingen. Anderzijds kan dit ook een (zelf)onteigening met zich teweeg brengen: in welke mate wordt er nog een beleid gevoerd binnen de strafuitvoering? Het valt op dat de overheid een ambivalente relatie ontwikkelt met de rechtbanken die ze zelf opricht. Enerzijds voorziet ze onvoldoende middelen, waardoor ze zichzelf in de voet schiet. Anderzijds creëert ze blijkbaar voor zich een alibi voor wat misloopt. Aan de andere kant is er de uitbouw van de interne rechtspositie, waar om een aantal redenen veel minder vaart achter gezet wordt of kan worden. De symboolwaarde van/bij de publicatie van regelgeving neemt toe. Haalbaarheid en uitvoerbaarheid komen meer en meer op de achtergrond. De houdbaarheid van regelgeving wordt beperkter, en dikwijls is de regelgeving “gedateerd” op het ogenblik dat ze – vaak na verschillende jaren - effectief in uitvoering komt.’

Strafuitvoering en welzijnswerk zijn sociale constructies: ze geven aan hoe binnen een bepaalde context gekeken wordt naar sociale verhoudingen in de samenleving, inclusief de vraag of, en zo ja hoe, op deze verhoudingen ingegrepen kan en/of moet worden. Zowel in de strafuitvoering als in het welzijnswerk is de voorbije decennia een tendens vast te stellen naar enerzijds toenemende specialisatie en professionalisering en anderzijds netwerkontwikkeling. Diverse deskundigheden worden ingezet om gezamenlijk verantwoordelijkheid te dragen over de tegemoetkoming aan een bepaalde problematiek en om betere controle te verwerven over de vooropgestelde uitkomsten. Deze tendens sluit aan bij een toenemende nadruk op de oplossingscapaciteit van sociale interventies: de idee dat sociale problemen, tenzij in zeer specifieke situaties, behandelbaar en oplosbaar zijn (Parton, 1999). Specialisatie is dan een mogelijkheid om adequater om te gaan met deze begrenzingen: door de eigen deskundigheid scherper af te bakenen wordt duidelijk gesteld wat al dan niet verwacht kan worden en waar andere deskundigheid moet ingehaald worden. De beweging naar verbreding, besloten in de tendens naar netwerkontwikkeling, gaat aldus gepaard met een beweging naar afgrenzing binnen het eigen terrein. De strafrechtsbedeling en het welzijnswerk krijgen in deze ontwikkeling het allure van een ‘blokkendoos’ (Gevaert, 2005): een integrale aanpak van probleemsituaties wordt gezien als de resultante van zorgvuldig op elkaar afgestemde (gestapelde) deelpakketten. Deze afgrenzing sluit elke probleem-aanpak in een eigen kader en taal, een insluiting die de strafrechtsbedeling en ook het welzijnswerk vervreemden van de concrete realiteit waarop zij ingrijpen (Hooghe, 1997): de aandacht is meer gericht op de inzet van de ‘juiste’ aanpak op een concreet probleem dan wel op het beter begrijpen van een probleemsituatie. Verantwoordelijkheden zijn in deze ontwikkeling duidelijk afgebakend, en tegelijk moeilijk toewijsbaar, omdat iedere actor binnen de eigen begrenzing opereert. Het maatschappelijke aspect van de strafuitvoering en van het welzijnswerk, met name de gronden waarop het strafrecht en het welzijnswerk ingezet worden, ten aanzien van wie, en voor welke problemen wordt *buiten* de dagelijkse uitvoeringspraktijk gelegd. Het debat over sociale problemen wordt aldus een abstract debat over respectievelijk de strafuitvoering, het welzijnswerk en de functionele relatie tussen beide (vgl. Roose, 2006). In deze relatie dient het welzijnswerk adequaat en preventief sociale problemen en uiteindelijk een inzet van de strafrechtsbedeling te vermijden; het feitelijk effect is evenwel dat sociale

problemen vanuit een overwegend én strafrechtelijke én interventionistische bril bekeken worden (Bradt & Bouverne-De Bie, 2007). Zowel het welzijnswerk als de strafrechtsbedeling worden in deze gedachtegang overschat. In de uitvoeringspraktijk brengt deze overschatting, naarmate de sociale probleemsituaties complexer en moeilijker te beheersen zijn, een inherent en zichzelf versterkend risico mee tot vastlopende procedures, met name daar waar onvoorziene situaties de voorgestructureerdheid van de probleemaanpak doorkruisen. Gezien in de beleidsafstemming geen ruimte is voor het 'onverwachte' leiden deze situaties tot een vraag naar bijkomende regelgeving, die op haar beurt het proces versterkt van toenemende vervreemding tussen probleembenadering en concrete realiteit. Deze vervreemding leidt tot een dynamiek van 'verbijzondering' van probleemsituaties, en een gebrek aan realistische inschatting van de ernst en de urgentie van een probleemaanpak. Overschatting en onderschatting van probleemsituaties gaan aldus veelal hand in hand: incidenten kunnen aanleiding geven tot ingrijpende acties, terwijl de probleemsituaties zelf onderschat worden en geen aanleiding geven tot gericht beleid. Meer aandacht voor realistische probleemdefinities, die rekening houden met de diverse dimensies van de problematiek waarin tussengekomen wordt, is niettemin een vereiste voor een effectief en efficiënt beleid (Engbergens, 1995).

5. HERSTEL VOOR HERSTEL ?

'Waar België in het buitenland geschiedenis mee geschreven heeft, is met herstelrecht, herstelconsultanten, bemiddeling. Eigenlijk kan men zeggen dat België voor de uitwerking van een restorative justice beleid toonaangevend (geweest) is. Het lijkt er op dat, zeker in het gevangeniswezen, de terugweg bezig is. Een verankering van de herstelidee lijkt niet plaatsgevonden te hebben, eerder een instrumentalisering. Er zijn nauwelijks nog herstelconsultanten. Hier zijn verschillende redenen voor te geven, de ene al begrijpelijker dan de andere. Het zou echter een gemiste kans zijn indien de herstelidee volledig zou verlaten worden'.

De geschiedenis van het herstelrecht in ons land kan bijdragen tot een beter begrijpen van deze vaststelling en aan een kritisch vatten van wat het herstelrecht betekent. 'Zeer vaak', aldus Van Garsse en Peters (2002) wordt de herstelrechtelijke gedachte gemotiveerd vanuit het standpunt van het slachtoffer. Het herstelrecht wordt hierbij aanbevolen als een noodzakelijke correctie bij het klassieke strafrechtelijk denken. Dit laatste wordt verweten uitermate dader- en opsporingsgericht te zijn en het slachtoffer vaak te 'gebruiken' als 'getuige'. Is het niet in de eerste plaats dit slachtoffer dat behoefte heeft aan 'herstel', en dat aan deze behoefte via de klassieke rechtspraak niet of nauwelijks toekomt ? Toch is het veeleer via de bekommernis voor de dader dat we de methode van bemiddeling op het spoor kwamen' (Van Garsse & Peters, 2002: 515). De geschiedenis van het herstelrecht in ons land brengt ons dan naar Oikoten, en het streven naar een emancipatorische pedagogiek: jonge delinquenten aanspreken op hun capaciteit tot verantwoordelijkheid (Van Garsse & Peters, 2002: 526). Herstelrecht staat in deze benadering voor een maatschappelijke opdracht, met name de mogelijkheden creëren tot zinvolle confrontatie met schuld en verantwoordelijkheid. In deze benadering situeert herstelrecht zich op het snijvlak tussen justitie en welzijnswerk, een snijvlak dat aangestuurd dient te worden vanuit een expliciet herstelrechtelijk beleid. De vaststelling dat de herstelidee slechts moeizaam verankering vindt, roept het gemis op aan dit herstelrechtelijk beleid. Het herstelrecht voor minderjarigen werd verder ont-

wikkeld binnen het kader van een preventieve aanpak van jeugddelinquentie, of m.a.w. het voorkomen van risico's op normovertredend gedrag. De betekenis van responsabilisering komt hierbij in toenemende mate te liggen op het 'plaatsen van de minderjarige voor zijn verantwoordelijkheid' eerder dan op het gericht aanspreken en ondersteunen van de capaciteit om verantwoordelijkheid te nemen. Ook het herstelrecht voor meerderjarigen kreeg inmiddels een eigen wetgevend kader, doch situeert zich in de marge van een dominante nadruk op adequate bestraffing. Waar herstelrecht fundamenteel een veranderende kijk veronderstelt op problemen van criminaliteit en onveiligheid (Zehr, 1990) is de vraag of de herstelrechtelijke benadering erin slaagt de strafrechtsbedeling, de strafuitvoering en niet in het minst, en mogelijks vooral ook het welzijnswerk op haar uitgangspunten kritisch te bevragen en de humaniteit ervan te radicaliseren (Van Garsse, 2007).

6. HOE STRATEGISCH IS DE HULP- EN DIENSTVERLENING AAN GEDETINEERDEN ?

'De voorbije 30 jaar werden gekenmerkt door een herverkaveling van de hulp- en dienstverlening aan gedetineerden. Dit verliep niet zonder veel discussie en het heeft enige tijd geduurd voor de juiste toonzetting gevonden was. De vrees bij justitie was groter dan nodig. De mogelijkheden van de Vlaamse overheid waren kleiner dan beloofd, al is hier de laatste tijd een grote inhaalbeweging gebeurd. Vaak is er over discussiëren moeilijker dan het doen. In Vlaanderen lopen de discussies anders dan in Wallonië. Over het web Brussel zwijgen we dan voorlopig nog. Geïnterneerden en anderstalige vreemdelingen blijven een moeilijke doelgroep binnen het strategisch plan.'

Een cruciale vraag die na zoveel jaren blijft, is of het model overeind blijft staan dat de federale overheid verantwoordelijk is voor de strafuitvoering en de gemeenschappen voor de hulp- en dienstverlening ? Op een aantal vlakken is er ongetwijfeld een meerwaarde. Anderzijds ontbreekt "eenheid" en wordt de hulp -en dienstverlening aan gedetineerden vanuit twee verschillende hoeken "aangestuurd". Een herdefiniëring van het begrip strafuitvoering is nodig. In welke mate is wat we nu onder strafuitvoering verstaan en federale materie is, de facto nog federaal in uitvoering ?'

De communautarisering werd door de private reclassering in Vlaanderen in 1980 – het startjaar van Panopticon – aangegrepen voor een grondige heroriëntering en emancipatie van het forensisch welzijnswerk uit de schaduw van het strafrecht (Dupont, 1986). De analyse was dat het forensisch welzijnswerk, door zich in te sluiten in de reclasseringsfase, te zeer volgde op de strafuitvoering, en aldus niet alleen belangrijke socialisatiekansen miste, doch ook te weinig aandacht had voor zowel slachtoffers als voor naastbestaanden van slachtoffers en van daders. Het forensisch welzijnswerk stond aldus voor een aanbod van hulp- en dienstverlening in alle fasen van de strafrechtsbedeling, ten aanzien van alle betrokkenen: vroeghulp, detentiebegeleiding, reclasseringshulp en slachtofferhulp. Het inspirerend elan werd in de concrete uitwerking doorkruist door enerzijds de invoering van slachtofferhulp als een aparte werkvorm, onderscheiden van de 'daderhulp' (Aertsen, 2002) en anderzijds door de moeizame zoektocht naar afstemming tussen het forensisch welzijnswerk, als gemeenschapsbevoegdheid, en het justitieel maatschappelijk werk. Het samenwerkingsakkoord tussen 'de staat en de Vlaamse gemeenschap inzake de sociale hulpverlening aan gedetineerden met het oog op hun sociale reïntegratie' werd uiteindelijk eind februari 1994 onder-

tekend (Meyvis, 2002). Er werd op Vlaams niveau een 'interdepartementele commissie hulp- en dienstverlening' geïnstalleerd, met als opdracht het aanbod van de Vlaamse gemeenschap in kaart te brengen en beleidsaanbevelingen te formuleren om dit aanbod ook toe te leiden naar de gevangenen. Hoe beloftevol ook de projecten die sindsdien opgestart werden, vond tegelijk een verschuiving plaats waarbij de inzet van het forensisch welzijnswerk toenemend kwam te liggen op de detentiebegeleiding (Regelbrugge, 2002: 476). Minder aandacht ging naar de vroeghulp, en niet in het minst naar de naastbestaanden. Samen met de scheiding tussen daderhulp en slachtofferhulp kwam aldus het accent te liggen op de agogische interventie, en steeds minder op de vraag naar de finaliteit van deze interventie in het kader van een visie op een forensisch welzijnsbeleid. Deze accentuering kan niet los gezien worden van ontwikkelingen in het welzijnswerk zelf, waarbij het forensisch welzijnswerk opgenomen werd in de herstructurering van het algemeen welzijnswerk (Raes, 1997). Het uitgangspunt van deze herstructurering is een residuaire benadering van welzijnswerk: het gaat om hulp- en dienstverlening die gericht is op personen en gezinnen die op een bepaald ogenblik onvoldoende bekwaam of bij machte zijn ten volle hun rol te spelen in de maatschappelijke instituties en voorzieningen (Baert & Vael, 1990). De finaliteit van de hulpverlening is in deze benadering een maatschappelijk functionele finaliteit en wordt ook binnen deze functionaliteit begrensd: hulp is principieel corrigerend, aanvullend, c.q. plaatsvervangend in functie van algemeen welzijn. Het uitgangspunt is dat welzijn autonoom gerealiseerd wordt en tussenkomst van het welzijnswerk geldt ten aanzien van bijzondere situaties en/of doelgroepen. 'Gedetineerden' werden aldus een 'bijzondere doelgroep' – een moeilijke positie om een 'recht op maatschappelijke dienstverlening' te effectueren. Het welzijnswerk zelf dreigt in deze ontwikkeling niet alleen herleid te worden tot een methodisch instrument; het geeft ook zelf mee vorm aan deze ontwikkeling door zich af te wenden van het sociaal politieke debat over de definiëring van sociale problemen (Bradt & Bouverne-De Bie, 2007). De discussie gaat dan vooral over wie welk aanbod kan of wil realiseren, inclusief discussies over af te bakenen bevoegdheden. Anderzijds kan niet voorbij gegaan worden aan het feit dat dit in een aantal gevallen ook een zeer fundamentele discussie is. Zitten de strafrechtsbedeling en strafuitvoering nu (nog) op de juiste plaats?

7. MOET HET IETS MEER ZIJN ?

De thema's waarover in deze bijdrage gereflecteerd werd, vinden elkaar in een aantal krachtlijnen. Een eerste krachtlijn is de vraag naar een grotere betrokkenheid vanuit de strafrechtsbedeling, de strafuitvoering en niet in het minst ook het welzijnswerk op de definiëring van sociale problemen. Deze betrokkenheid kan maar gerealiseerd worden mits de ontwikkeling van een gedragen visie op de sociaal politieke finaliteit van zowel de strafrechtsbedeling als het welzijnswerk. Niet de cliënt, doch de samenleving dient geformuleerd te worden als agogisch project. Een tweede krachtlijn is de vraag naar een grotere betrokkenheid vanuit de strafrechtsbedeling, de strafuitvoering en niet in het minst ook het welzijnswerk op concrete kennis over de situaties waarop ingegrepen wordt. Niet de abstracte 'doelgroepconstructies', maar de analyse van concrete problemen en de toetsing van de mogelijke meerwaarde van een aanbod hieraan moet het streven zijn. Een derde krachtlijn is de vraag naar de ontwikkeling van een ethiek van verantwoordelijkheid. Het gaat om een ethiek die berust op het engagement van de strafrechtsbedeling, de strafuitvoering en het welzijnswerk naar een grotere gelijkheid in mogelijkheden een menswaardig bestaan te leiden, eerder dan op de afbakening van

dit engagement binnen een technische deskundigheid, en om een ethiek die ruimte maakt en voorwaarden creëren om mensen gericht te kunnen aanspreken op hun capaciteit van verantwoordelijkheid, eerder dan dat nadruk gelegd wordt op een abstracte responsabiliseringsstrategie. Een vierde krachtlijn is het besef dat een effectieve en efficiënte strafrechtsbedeling, strafuitvoering en (forensisch) welzijnswerk vergen dat de eigen geschiedenis meegenomen wordt: strafrechtsbedeling, strafuitvoering en welzijnswerk zijn immers verhalen die dagelijks geschreven en herschreven worden door mensen, en die als dusdanig ook begrepen moeten worden (Piessens, 2008). Een vijfde krachtlijn sluit hierbij aan en betreft het besef van verschuivende probleemdefinities, en de vraag op welke wijze de strafrechtsbedeling, de strafuitvoering en het welzijnswerk hierop betrokken zijn.

Deze krachtlijnen gelden ook voor het 'panoptisch avontuur' dat dertig jaar geleden startte, en houdt de vraag in naar hoe Panopticon de vooropgestelde forumfunctie al dan niet waarmaakt. Deze forumfunctie is essentieel wil vermeden worden 'dat bepaalde probleemdefinities op andere gaan domineren zonder dat dit hoe dan ook ter discussie wordt gesteld. Een dergelijke discussie is nochtans van beslissend belang voor een fundamentele hervorming van de strafrechtsbedeling, het forensisch welzijnswerk en de justitiële jeugdbescherming die sinds kort in het vooruitzicht werd gesteld' (Panopticon, 1980). Naast het Panopticonmodel zijn er in het gevangeniswezen, waar de benaming vandaan komt, andere benaderingswijzen. Misschien moeten een aantal formules na 30 jaar opnieuw bevraagd worden. Niet zozeer naar finaliteit dan wel naar de manier waarop een en ander aangepakt wordt. Het moet niet iets meer zijn, het mag wel anders indien aangewezen.

BIBLIOGRAFIE

- AERTSEN, I. (2002). De ontwikkeling van een slachtoffergerichte aanpak in het forensisch welzijnswerk. In: M. BOUVERNE-DE BIE, K. KLOECK, W. MEYVIS, R. ROOSE, J. VANACKER. *Handboek Forensisch Welzijnswerk* (pp. 481-504). Gent: Academia Press.
- BAERT, H. & VAEI, L. (1990). *De welzijnszorg in de Vlaamse Gemeenschap. Toekomstoriëntaties*. Deurne: Kluwer.
- BAERT, H., (1998). Het spel van "vormingsbehoeften" en "vormingsnoodzaak" in het levenslang leren. In: J. KATUS, J. KESSELS & P. SCHELDLER (red.). *Andragologie in transformatie* (pp. 107-118). Amsterdam: Boom.
- BOUVERNE-DE BIE, M. (1997). Het socio-cultureel profiel van de gedetineerde populatie. In: J. DETIENNE, I. ETIENNE & M. PIERAERTS (eds). *Participation de la société dans les prisons/Samenlevingsparticipatie in de gevangenenissen* (pp. 34-46). Brussel: Koninklijke Commissie der Beschermingscomités.
- BRADT, L. & BOUVERNE-DE BIE, M. (2007) Social work and the shift from welfare to justice. *British Journal of Social Work*. Doi: 10.1093/bjsw/bcom.072.
- DE DROOGH, L., MAESELE, T. (2008). Zorg en ethiek. *Alert*, 34,3, 76-83.
- DELECK, H. (2001). *De architectuur van de welvaartsstaat opnieuw bekeken*. Leuven: Acco.
- DEMEY, W., VANDENBROECK, M., COUSSE, F., BOUVERNE-DE BIE, M., (2008). Social work and parent support in relation to children's antisocial behaviour: constructions and effects. *International Social Welfare (forthcoming)*.
- DEPAEPE, M. (1998). *De pedagogisering achterna. Aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar*. Leuven: Acco.
- DUPONT, L. (1986). *Welzijnswerk in de schaduw van het strafrecht*. Leuven: Acco.

- ELIAERTS, C. (1984). 'Het nieuw realisme in het strafrecht en de criminele politiek'. *Panopticon*, 5,1,1-9.
- ELIAERTS, C. (1997). 'De ondraaglijke lichtheid van het strafbeleid. Een terugblik'. *Panopticon*, 18, 1, 1-8.
- ENGBERGSEN, G. (1995). Dimensies van armoede. In: M. NUY & E. VAN DE LISDONK (red.) *Medicus en maatschappij. Leerboek complexe maatschappelijke problematiek ten behoeve van geneeskundigen in opleiding* (pp. 31-45). Utrecht: SWP.
- GEVAERT, K. (2005). Integrale jeugdhulp: een kwestie van organisatie? De organisatie van de jeugdhulp anno 1989 en anno 2005: gelijkenissen en verschillen. *Agora*, 21, 5, 17-22.
- GOETHALS, J. (2002). De internering. De aanpak van de ontoerekeningsvatbare delinquent. In: M. BOUVERNE-DE BIE, K. KLOECK, W. MEYVIS, R. ROOSE, J. VANACKER. *Handboek Forensisch Welzijnswerk* (pp. 547-584). Gent: Academia Press.
- HEBBERECHT, P. (1990). 'Het nieuw realisme in de Britse kritische criminologie'. *Panopticon*, 11,3, 189-197.
- HEMRICA, J. (2004). *Kind-zijn tussen opvoeding en recht. Een grondslagenonderzoek naar kindbeelden en discussies op het grensvlak van opvoeding en recht*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- HOOGHE, M. (1997). Het witte ongenoegen. Hoop en illusie van een uniek experiment. Groot-Bijgaarden: Scoop.
- Koning Boudewijnstichting (1994). *Algemeen Verslag over de Armoede*. Brussel: KBS.
- LIPSKY, M. (1980). *Street-level bureaucracy. Dilemma's of the individual in public services*. New York: Russel Sage Foundation.
- MAES, E., DAENINCK, P., EYCKMANS, D., PETERS, T., PUT, J., VAN DER STRAETE, I. (2002). Detentie, verpaupering en forensisch welzijnswerk. In: M. BOUVERNE-DE BIE, K. KLOECK, W. MEYVIS, R. ROOSE, J. VANACKER. *Handboek Forensisch Welzijnswerk* (pp. 607-644). Gent: Academia Press.
- MARCHETTI, A.-M. (1996). Pauvreté et trajectoire carcérale. In: C. FAUGERON, A. CHAUVENET & P. COMBESSIE (eds). *Approches de la prison* (pp. 177-197). Paris/Bruxelles: Larcier/De Boeck.
- MEYVIS, W. (2002). Van private reclassering naar maatschappelijke dienstverlening aan justitiecliënteel. In: M. BOUVERNE-DE BIE, K. KLOECK, W. MEYVIS, R. ROOSE, J. VANACKER. *Handboek Forensisch Welzijnswerk* (pp. 37-76). Gent: Academia Press.
- MOREAU, T., RAVIER, I., DULIÈRE, I. (1998). Réflexions sur quelques tendances en matière de protection de la jeunesse. In: I. DECHAMPS (ed.). *Droit, Pauvreté et Exclusion* (pp. 112-117). Bruxelles: Fondation Roi Baudoin.
- NOTREDAME, L. (1995). *Behoefte en zorg: naar een optimale afstemming*. Brussel: Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden.
- PARTON, N. (1999) 'Reconfiguring Child Welfare Practice: Risk, Advanced Liberalism, and the Government of Freedom'. In A. CHAMBON, A. IRVING & L. EPSTEIN (eds). *Reading Foucault for Social Work* (pp. 101-130). New York, Chichester, West Sussex: Columbia University Press.
- PEETERS, J. (2008). *Een internationale perspectief op professionaliteit in de kinderopvang in Vlaanderen. Een analyse van visie en betekenisverleningen van ouders, medewerkers en beleidsmakers*. Gent: Universiteit Gent, proefschrift pedagogische wetenschappen.
- PIESSENS, A. (2008). *De grammatica van het welzijnswerk*. Gent: Academia Press.
- RAES, K. (1996). 'De ethiek van het (forensisch) welzijnswerk en het veiligheidsbeleid. Tussen individuele rechtsaanspraken en punitieve ordeningspraktijken'. *Panopticon*, 17,6,570-591.
- RAES, K. (1999). 'Agressie en geweld op school. Een socio-etische exploratie'. *T.O.R.B.*, 1-2, 100-107.

- REGELBRUGGE, M. (2002). Forensische hulp-en dienstverlening als sociale praktijk. In: M. BOUVERNE-DE BIE, K. KLOECK, W. MEYVIS, R. ROOSE, J. VANACKER. *Handboek Forensisch Welzijnswerk* (pp. 457-479). Gent: Academia Press.
- ROOSE, R. (2006). *De bijzondere jeugdzorg als opvoeder*. Gent: Academia Press.
- ROOSE, R. & BOUVERNE-DE BIE, M. (2007). Do Children Have Rights or Do Their Rights Have to be Realised ? The United Nations Convention of the Rights of the Child as a Frame of Reference for Pedagogical Action. *Journal of Philosophy of Education*, 41 (3), 431-443.
- PUPAVAC, V. (2001). Misanthropy Without Borders: The International Children's Rights Regime. *Disasters*, 25, 2, 95-112.
- VANDENBROECK, M. (2003). Impliciete kindbeelden: Beeldjes van kindjes. *Tijdschrift voor Jeugdrecht en Kinderrechten*, 4, 1, 4-11.
- VANDENBROECK, M. (2004). *In verzekerde bewaring. Honderdvijftig jaar kinderen, ouders en kinderopvang*. Utrecht: SWP.
- VANDENBROUCKE, M. (1997). Geïnterneerde: wie bent u ? Een vraag naar de diagnose van de geïnterneerde in België. In: J. CASSELMAN (ed.), *Internering* (pp. 63-72), Leuven: Garant.
- VAN DER BEKEN, T., FLAVEAU, A., BOUVERNE-DE BIE, M. (2001). 'Strafrechtstheorie en welzijnswerk'. In: M. BOUVERNE-DE BIE, K. KLOECK, W. MEYVIS, R. ROOSE, J. VANACKER. *Handboek Forensisch Welzijnswerk* (pp. 3-36). Gent: Academia Press.
- VAN GARSSE, L., PETERS, T. (2002). Bemiddeling en herstel: finaliteit en/of alternatief. In: M. BOUVERNE-DE BIE, K. KLOECK, W. MEYVIS, R. ROOSE, J. VANACKER. *Handboek Forensisch Welzijnswerk* (pp. 505-543). Gent: Academia Press.
- VAN GARSSE, L. (2007). Bemiddeling daagt forensisch welzijnswerk uit. *Alert*, 33, 4, 55-67.
- VANOBERGEN, B. (2003). *Geen kinderspel. Een pedagogische analyse van de vertogen over de commercialisering van de leefwereld van kinderen*. Gent: Academia Press.
- VETTENBURG, N., WALGRAVE, L., VAN KERCKVOORDE, J. (1984). *Jeugdwerkloosheid, jeugddelinquentie en maatschappelijke kwetsbaarheid*. Antwerpen: Kluwer.
- VRANKEN, J., GELDOLF, D., VAN MENXEL, G. (1997). *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 1997*. Leuven: Acco.
- ZEHR, H. (1990). *Changing lenses. A new focus for crime and justice*. Huntington: Herald Press.